

Johannes Sauer – Eesti NSV rahvakomissarist Saksa luurajaks

PEETER KAASIK

Johannes Sauer – Eesti NSV Kohaliku tööstuse Rahvakomissar. Sündinud 2. aprillil 1904. a. Tartus lihttöölise-puusepa pojana. 7-a. tuli hakata palgalisena tööle. J. Saueri isa vangistati 1921. a. revolutsioonilise tegevuse pärast. Omab kõrgemat poliitilist haridust, oli hulk aastaid juhtivais ameteis toitlus- ja kohaliku tööstuse ettevõtetes. Kommunistliku Partei liige.¹

*Eesti NSV kohaliku tööstuse rahvakomissar Johannes Sauer (paremal) üle andmas sotsialistliku võistluse rändpunalippu, 1941.
RA, EFA.26.1.271*

Peeter Kaasik, PhD, vanemteadur, Eesti Mälu Instituut, Tõnismägi 8, 10119 Tallinn,
peeter.kaasik@mnemosyne.ee

¹ ENSV Rahvakomissaride nõukogu. – Talurahva Häääl, 2.09.1940, lk 3.

Selline mittemidagiütlevalt tutvustus vastse Eesti NSV kohaliku tööstuse rahvakomissari Johannes Saueri kohta ilmus 1940. aasta septembri hakul Eesti ajalehtedes. Saueri nimi oli eestlastele täiesti tundmatu. Arvatavasti ei olnud temast enne 1940. aasta suve kuulnud ka kohalikud Eesti kommunistid.

Üldjoontes vastab esitatud lõik tõeale. Nagu näha, oli Sauer päritolult „näidis-kommunist“, mida ta ise kajastab oma elulookirjelduses järgmiselt:

Mina, Sauer, Johannes, Mihkli poeg, olen sündinud 1904 a. 2. aprillil Tartu linnas. Isa tööline-puusepp, teenis palgalisena. Iga päevane puudus sundis ka ema töötama pesupesejana. Vanemate juures elasin kuni 7 aastase vanaduseni. Isa, oles kaotanud töö, pidi sõitma Tallinna, jättes mind vanaema hoole alla, kes mind 1912 a. saatis maale karja.²

Toodud lõik on mõeldud stiilinäitena. Kui Sauer oma elulookirjelduse tõepoolest algusest lõpuni ise kirjutas, siis polnud tema emakeel – kui jätta kõrvale veidi arhailine kõnepruuk, mõned kirjavead ja keelelised kohmakused – kuigivõrd rooste läinud, olgugi et ta oli elanud 1922. aastast Venemaal. Võiks arvata, et korraliku keeleoskuse tõttu suunatigi Sauer 1940. aastal juhtima Eesti NSV kohaliku tööstuse rahvakomissariaati³ ning määrati 24. juulil 1941 toiduainetetööstuse rahvakomissariks.⁴ Tõenäosem on siiski, et tema keeleoskus ei puutunud asjasse ning Saueri ametisse määramisel sai 1940. aastal otsustavaks see, et pink oli lihtsalt niivõrd lühike. 1940. aastal Eestisse suunatud eestlastest kommunistide hulgas oli palju madalama taseme parteipropagandiste, samal ajal kui Saueril oli paberite järgi olemas majandusjuhi kogemus.

Tehnilist ega majandusharidust Saueril küll polnud – ettevalmistuselt oli temagi propagandist –, kuid tal oli vormiliselt ette näidata 1929. aastal⁵ väljastatud kõrgharidust tõendav paber J. Marchlewski nimelisest Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlikust Ülikoolist.⁶ Kooli lõpetamisele järgnenud aastail pidas ta selliste

² RA, ERAF.1.6.3283, l. 13, elulookirjeldus (Johannes Saueri EKP KK kaadritoimik, 1940–1941).

³ 22. augustil 1940 kinnitas ÜK(b)P KK Poliitbüroo kohaliku tööstuse rahvakomissariks Arnold Veimeri, kuid 30. augustil otsust muudeti ning Veimer pandi kergetööstuse rahvakomissariks. Kohaliku tööstuse rahvakomissariks määrati Johannes Sauer, kes pidi esialgu saama kommunaalmajanduse rahvakomissariks. Kuni 1941. aasta aprillini oli Sauer Eesti NSV rahvakomissaride nõukogus (RKN) ainuke liidueestlane. Sama aasta juuli lõpuks oli neid juba neli: lisaks Sauerile Algas Raadik (kommunaalmajanduse rahvakomissar), Eduard Päll (riigikontrolli rahvakomissar) ja Friedrich Kiiser (kohaliku tööstuse rahvakomissar). Veelgi rohkem oli liidueestlasi rahvakomissaride asetäitjate hulgas. Vt Eesti NSV RNK moodustamisest ja tegevusest I. Paavle. Council of Peoples Comissars of the Estonian SSR in 1940–1941. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Ed. by T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn: IKUES, 2006, lk 217–240.

⁴ Eesti NSV (ajutise) Ülemnõukogu otsus „ENSV Rahvakomissaride Nõukogu moodustamisest“, 25. august 1940. – ENSV Teataja 1940, 1, 3; RA, ERA.R-3.1.163, ENSV Ülemnõukogu presiidiumi seadlus Johannes Sauer'i nimetamise kohta Eesti NSV toiduainetetööstuse rahvakomissariks, 24.07.1941.

⁵ Samast aastast ÜK(b)P liige.

⁶ Kuidas ta nimetatud „ülikoolis“ hakkama sai, on omaette küsimus. Ühtlasi võiks spekuloida, milline võis olla selle õppeasutuse tase. Uskudes Saueri elulugu, siis oli ta „kõrgkooli“ astudes vähemalt poolkirjaoskamatu: „Kuna ainelised raskused ei võimaldanud mul tolle ajani mitte ühtki päeva koolis õppimist, siis otsustasin nüüd selle töö juures [st ajalehe Edasi toimetuse käskjal] asuda õppima, milleks minul abiks olid seltsimehed.“ RA, ERAF.1.6.3283, l. 13–13p, eluloo kirjeldus.

nimetustega ametikohti nagu massilise rahvahariduse osakonna juhataja, haridusmaja juhataja, kultuur-kunstilise sektori juhataja, klubi juhataja, kultuur-propaganda osakonna juhataja ning tehase parteikomitee sekretäri abi. 1936. aastal määrati ta juba esimesele tõsisemale parteilisele ametikohale – Leningradis tegutsenud viinavabriku parteisekretäriks.

Kui 1930. aastate teisel poolel lasti eesti bolševike ladvik NSV Liidus stalinlike puhastuste käigus peaaegu täies koosseisus maha – keda maha ei lastud, see võeti reeglina maha n-ö vastutavalt ametikohalt –, katkes ka Johannes Saueri töö propagandaliinis. Ent tema puhul võiks tinglikult öelda, et tegu oli pigem edutamisega. Nimelt määrati ta 1937. aastal Rjazani likööri-viinavabriku direktoriks. 1940. aasta veebruaris toodi Sauer tagasi Leningradi ja määrati Smolenski linnarajooni tööstuskombinaadi direktoriks. Ja nagu juba öeldud, 1940. aasta suvel suunati ta Eestisse, kus temast sai rahvakomissar.⁷

Nii mõnegi esimesel nõukogude aastal 1940–1941 rahvakomissari ametit pidanud mehe puhul seisis sovetlik ajalookirjutus hiljem probleemi ees, kuidas nende varasemat panust kajastada.⁸ Ilmselt oli keerulisim ajaloost kustutada 1940. aasta juunipöörde kohapealse niiditõmbaja, töö rahvakomissari Maksim Undi nime, kes arreteeriti 1941. aasta mais Vene kodusõja aastatel sooritatud kuritegude eest ja lasti 30. juulil 1941 Moskva lähistel maha. Mõnevõrra lihtsam oli maha vaikida kolme tagasihoidlikuma kaaluga rahvakomissari, kes ei evakueerunud 1941. aastal Nõukogude tagalasse, vaid jäid (väidetavalt) vabatahtlikult Eestisse. Neist esimene, 1941. aasta kevadel „usalduse kaotanud“ ja ametist maha võetud kommunaalmajanduse rahvakomissar Orest Kärm arreteeriti Saksa okupatsiooni ajal kaks korda, 1944. aastal saadeti ta Saksamaale koonduslaagrisse ning tema surma asjaolud pole selged. Teise, 1941. aasta juuli lõpus kohaliku tööstuse rahvakomissariks määratud Friedrich Kiiseri hukkasid sakslased 19. oktoobril 1941. Kolmandana jäi Eestisse aga siinse loo kangelane, toiduainetetööstuse rahvakomissar Johannes Sauer,⁹ kelle kohta pandi 1944. aastal Punaarmee Leningradi rinde staabis kokku järgmine dokument:

⁷ Johannes Saueri tausta kohta vt ka O. Liivik. Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953 (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 34). Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2014, lk 74, 75, 217, 218, 315.

⁸ 1940. aastate lõpul alanud kodanlik-natsionalistide paljastamise käigus langesid põlu alla ligi pooled 1940/1941. aasta rahvakomissaridest, kusjuures toonane RKN esimehe asetäitja Nigol Andresen, kaubanduse rahvakomissar Hendrik Allik ja kohtu rahvakomissar Aleksander Jõeäär koguni arreteeriti. Siinkohal on silmas peetud eeskätt neid, kes olid sooritanud sovetivõimu silmis reeturlikke tegusid Teise maailmasõja ajal.

⁹ O. Liivik. Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng, lk 288, 293, 315, 321.

NSV Liidu KRK¹⁰

Leningradi rinde Vastuluure valitsus „Smerš“

4. osakond

30. oktoober 1944

Nr 323522

EK(b)P KK SEKRETÄRILE

Seltsimees – KAROTAMMELE

„SD“¹¹ ametliku kaastöölise scharführer Sauer. J. M. arreteerimise kohta

Tartu linnast loodes 123. sidepolgu dislotseerumispaias peeti 2. löögiarmee vastu-
luure osakonna „Smerš“ poolt 21. septembril k.a kinni erariides kodanik, kelleks
osutus –

SAUER, Johannes Mihhaili¹² poeg, s. 1904 a., sünd. Tartu linnas tööliste pere-
konnas, kõrgema poliitilise haridusega, end. ÜK(b)P liige 1929. aastast, eestlane,
NSV Liidu kod., Suure Isamaasõja alguses töötas Eesti NSV toiduainetetööstuse
rahvakomissarina, elukoht Tallinn, Pärnu tn maja 40 korter 9, abielus, abikaasa
ja poeg evakueeriti 1941. aastal Tallinnast Leningradi.

SAUERI tunnistusest selgus, et 1940. aasta juunis saadeti ta Leningradist Eestisse
ja sama aasta augustis määrati kohaliku tööstuse rahvakomissariks, seejärel Eesti
NSV toiduainetetööstuse rahvakomissariks.

25. augustil 1941. a., mõni päev enne Tallinna linna okupeerimist sakslaste poolt sai
SAUER EK(b)P KK esimeselt sekretärit SÄRELT¹³ ja KP(b) Tallinna Linnakomitee
sekretärit KADAKULT¹⁴ ülesande jääda Tallinnasse põrandaalusele parteitööle.

Selles küsimuses tunnistas SAUER järgmist:

„Konkreetsed ülesandeid, mida ma pean tegema, mulle ei antud. SÄRE teatas
mulle, et täpsed juhised minu töö iseloomu kohta antakse hiljem.

25. augustil 1941. a. kutsus KADAK mind Tallinnas asunud konspiraatiivkorte-
risse ja ütles, et 5–6 päeva peale sakslaste saabumist saan üksikasjalikumad
korraldused, mida mul teha tuleb.

16. septembril 1941. a. arreteeriti mind kaitseliitlaste¹⁵ poolt konspiraatiivkorteris
ja paigutati Tallinna keskvanglasse.“

¹⁰ Kaitse rahvakomissariaat.

¹¹ Vt viidet 29.

¹² Eestipäraselt Mihkel. Elulookirjelduse kohaselt elas Johannes Sauer põgusalt Petrogradis juba
aastatel 1917–1918. Pärast seda tuli pere tagasi Eestisse. Isa Mihkel arreteeriti kommunistliku
tegevuse eest 1921. aastal. Vangide vahetuse käigus vahetati ta peagi välja Nõukogude Venemaale
ja 1922. aastal järgnes talle Venemaale ülejäänud pere. Vt RA, ERAF.25.2.1413, Kommunistliku
Internatsionaali Eesti Sektsioon. Isikutoimik: Sauer (end Sai) Mihkel, 1933–1936.

¹³ Karl Säre.

¹⁴ Tegelikult Erich Kadakas.

¹⁵ Arvatavasti on peetud silmas Omakaitse liikmeid.

SAUERi arreteerimise ja hiljem ülekuulamise viis läbi Tallinna keskvangla uurimisgrupi ülem – MIKSON.¹⁶

Peale 8-kuulist viibimist Tallinna keskvanglas, saadeti SAUER Leningradi oblastisse, kus teda samuti hoiti justkui vahi all Krasnoselski, Puškini ja Gattšina vanglates, igaühes 8–9 päeva.

9. aprillil 1943. a. asudes Gattšina vanglas värvati SAUER „SD“ kaastööliseks SD 6. osakonna ülema ülemleitnant BOSSE poolt.

Värbamine vormistati allkirjaga, hiljem kinnitas SAUER oma töötamist „SD“ heaks veel kolme allkirjaga.

„Enne seda kui andsin Tartu linnas neljanda allkirja, anti mulle „SD“ kuuenda osakonna uue ülema DEIGE korraldusel varjunimi „KÄÄRIK“ ning vormistati uue nimega isikutõendav dokument.“

Alates värbamisest kuni viimaste päevadeni, kui Saksa väed Eestist taandusid, töötas SAUER „SD“ 6. osakonna uurijana, kelle ülesandeks oli – koguda luureinfot Nõukogude ja Punaarmee tagala kohta.

„SD kuuenda osakonna töötajad tegelesid Punaarmee sõdurite ja komandöride ning Nõukogude parašütistide ja partisanide ülekuulamisega. Ülekuulamiste põhjal viidi läbi luuret Nõukogude tagalas.“

SAUER tunnistas, et oma praktilis-reeturliku tegevuse käigus kuulas ta isiklikult üle Siverski laagris ning Tartus ja Tapal üle 150 sõjavangi, nendest 25 partisini, 2 parašütisti ja 5 Punaarmee ohvitseri.

„Kõik minu ülekuulamise protokollid esitati „SD“ kuuenda osakonna ülemale, kes need läbi vaatas, eraldas olulisemad ning peale vastavat korrigeerimist saadeti trükitud kujul Berliini „SD“ keskasutusse.“

Sõjavangide küsitlemine viidi läbi varem ettevalmistatud küsimustikuga /164 küsimust/, mis oli antud kõikidele uurijatele.

SAUERi kinnipidamisel võeti temalt ära nimetatud küsimustik, mille koopia on lisatud. Sõjavangide ülekuulamist viis SAUER läbi nimetatud küsimustiku alusel, teenides sakslaste huviseid.

„Sõjavangide ülekuulamisel kirjutasin nende sõnad üles täpselt ja mingeid muudatusi ja moonutusi ülekuulamisprotokollile ei lisanud, kuna kartsin sakslaste repressioone ja mõnikord kontrollisid nad minu tööd.“

„Hoolsa“ töö eest ergutasid sakslased SAUERIT scharfjuhri aukraadiga ja väljastasid talle sõjaväevormi.

SAUER tunnistas end süüdi Nõukogude Kodumaa reetmises.

„Ma tõepoolest osutasin Nõukogude Kodumaa reeturiks. Andnud nõusoleku kaastööks Saksa luureorganitega töötasin edaspidi 18 kuud eeskujulikult „SD“ 6. osakonna uurijana, osutudes sakslaste aktiivseks kaastöötajaks nende võitluses NSV Liidu vastu.“

Uurimise käigus nimetas SAUER suure koguse „SD“ ametlikke kaastöötajaid ja reetureid, kes asuvad Eestis ja keda hetkel taga otsitakse.

¹⁶ Evald Mikson, Tallinna-Harju prefektuuri poliitilise politsei ametnik.

SAUER ise on arreteeritud ja tema küsimuses teostatakse uurimist.

Uutest andmetest kannan ette.

LISA:

1. SAUERI ülekuulamise protokollid
2. Koopia ülekuulamiste küsimustikust " " lehel.¹⁷

Leningradi rinde VASTULUURE VALITSUSE „SMERŠ“ ÜLEM kindralleitnant

(BÖSTROV)¹⁸

Niisiis, Eesti NSV toiduainetetööstuse rahvakomissar Johannes Sauer jäi 1941. aasta augustis Eestisse põrandaalusele parteitööle. Kolm nädalat pärast Tallinna vallutamist ta arreteeriti ning viibis 1942. aastast Leningradi oblastis asuvates vanglates.

1943. aasta kevadel värbas ta oma teenistusse „SD 6. osakond“, misjärel kasutati teda „ametliku kaastöölisena“ luureinformatsiooni saamiseks sõjavangide, diversantide, luurajate ja partisanide ülekuulamistel. 21. septembril 1944. aastal vahistas Punaarmee vastuluure ta aga Tartu lähedal.

Uurimisel leidis tõestust Saueri kodumaareetmine. Kuna tegemist oli kommunistliku partei liikme¹⁹ ja Nõukogude nomenklatuuris kõrgel ametikohal olnud isikuga, oli see „raskendav asjaolu“, nii et ta oleks võidud Vene NFSV kriminaalkoodeksi § 58-1a alusel kodumaa reetmise eest pikemalt arutlemata maha lasta. Ometi seda ei tehtud, sest Sauer osutus „operatiivselt kasulikuks“.

Nimelt väitis Sauer, et jäi Eestisse põrandaalusele tööle EK(b)P KK I sekretäri Karl Säre korraldusel, mis võis ka tõi olla. Hiljem Nõukogude tagalas koostatud partei- ja nõukogude aktiivi nimekirjades väideti seda mitme teisegi teadmata kadunud isiku kohta.²⁰ Dokumendis nimetatud Säre ja Erich Kadakas jäid aga kindlasti Eestisse põrandaalusele tööle. Nimelt andis ÜK(b)P KK 18. juulil 1941 korralduse „Võitluse organiseerimisest Saksa vägede tagalas“, milles nõuti, et sakslaste vallutatud aladel moodustataks partei ja komsomoli illegaalsed rakukesed. Selle korralduse alusel moodustati EK(b)P KK büroo otsusega 23. juulil 1941 illegaalne parteikeskus, kuhu kuulusid Karl Säre, Herman Arbon, Oskar Cher, Adolf Pauk ja Neeme Ruus (hiljem ka Erich Kadakas). Samal päeval otsustas EK(b)P KK büroo organiseerida ka partisanisalkade staabi.²¹

Illegaalne parteikeskus alustas omakorda väidetavalt põrandaaluste kolmeliikmeliste gruppide (*troikade*) organiseerimist maakondades, mis pidid põrandaaluse töö ette valmistama. Kuigi selleks ajaks oli juba pool Eestit vallutatud, ei takistanud see

¹⁷ Pole säilinud. Need kaks rida on dokumendis maha tõmmatud.

¹⁸ RA, ERAF.1.1.889, l. 65–66p. Autori tõlge vene keelest.

¹⁹ Kommunistliku partei staaž loeti tagantjärele lõppenuks 1943. aasta maiga ehk ajast, mil Johannes Sauer asus sakslaste teenistusse. Vt RA, ERA.R-1831.1.949, l. 3, kaadri arvestuse isikuline leht, 19.03.1956 (Johannes Saueri Eesti NSV Toidukaupade tööstuse ministeeriumi piirituse-, õlle- ja tubakatööstuse trusti kaadritoimik).

²⁰ Vt nt RA, ERAF.1.1.251, l. 1–6, ENSV RKN, rahvakomissariaatide, ENSV RKN j.a. valitsuste ja komiteede juhtivtöötajate nimekiri koos märkustega hilisema saatuse kohta, 23.11.1943.

²¹ RA, ERAF.1.4.71, l. 126–127, EK(b)P KK büroo istungi protokoll nr 16, 23.07.1941.

EK(b)P KK bürool paberil moodustamast põrandaaluseid parteiorganisatsioone ka Petseri, Võru, Valga, Viljandi, Tartu ja Pärnu maakonnas.²² Illegaalsete maakondlike rakukeste kohta on kasutada Nõukogude tagalas hiljem koostatud ettekanded, mis annavad tunnistust sellest, et mõnel pool tõesti vähemasti üritati põrandaalust võrgustikku organiseerida.²³

Kuigi üleriikliku illegaalse keskuse olemasolu pole põhjust kahtluse alla panna, osutus selle reaalne tegevus üheks kuulsusetumaks episoodiks põrandaaluse võitluse ajaloos. Adolf Pauk sai selle perspektiivusest aru ilmselt kohe ja üritas evakueeruda, kuid läks selle käigus Soome lahel laevaga põhja. Säre, Ruus, Arbon, Kadakas ja Cher saadi kätte paari nädala jooksul pärast Tallinna langemist.²⁴

Kuna Saueri Saksa julgeolekupolitsei uurimistoimikut kasutada pole, siis ei saa väita, et tema arreteerimine 16. septembril konspiratiivkorteris oli reaalne sündmus. Samuti ei saa kinnitada, et ta üldse oli põrandaaluse tööga seotud, olgugi et ta seda sakslastele väitis. Saksa Julgeolekupolitsei ja SD komandöri Martin Sandbergeri 1. juulist 1942 pärinevast aastaaruandest loeme:

S a u e r, Johannes oli kompartei liige ja töötas kohaliku tööstuse rahvakomissari ametipostil, oli juba Venemaal olnud juhtivatel kohtadel. Ta oli Venemaal käinud kompartei koolis, mistõttu sai samuti ülesande illegaalselt Eestis kompartei jaoks edasi töötada.

Saksa sõjaväe sissemarsi järel Tallinnasse läks ta peitu ja andis end septembris 1941 vabatahtlikult Tallinnas Saksa Julgeolekupolitsei kätte, kuna ta ei näinud edasisel kommunistlikul tegevusel Eestis mingeid väljavaateid.

Käesoleval ajal kasutab Saksa Julgeolekupolitsei Sauerit ühe eriülesande läbi viimiseks.²⁵

Seega ei rääkinud Johannes Sauer 1944. aasta ülekuulamistel Nõukogude vastuluurele täit tõde. Esiteks andis ta end ise üles. Teiseks viitab viimane lause sellele, et Saksa julgeolekupolitsei kasutas teda „eriülesannete“ täitmisel juba hiljemalt 1942. aasta juunis.

Saueri sõnade kohaselt saadeti ta Leningradi oblastisse 1942. aasta kevadel. Ühtlasi võiks spekuloida, et „eriülesande“ täitmisel leidis ta rakendust kambri-agendina. Asukoha järgi otsustades kasutati teda tõenäoliselt julgeolekupolitsei

²² 14. septembril 1941 kandis Nikolai Karotamm ette, et igasse maakonda määrati partisaniliikumist organiseerima partei maakonnakomiteede liikmed. Tõsi, viitega, et Lõuna-Eestis see ei õnnestunud. Vt RA, ERAF.1.1.190, l. 10, EK(b)P KK sekretäri Nikolai Karotamme ettekanne ÜK(b)P KK Poliitbüroo liikmele Andrei Ždanovile, 14.09.1941 („Eesti NSV ja eriti Tallinna kaitses“).

²³ RA, ERAF.4.1.209, Svedenija o partisanskih i podpol'nyh gruppah v ĖSSR, ostavlennyh pri ostuplenii.

²⁴ V. Ohmann. EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre arreteerimisest, reetlikkusest ja tema saatusest. SMERŠ uuris asja. Seniavaldamata dokumendid EKP arhiivist. – Tuna 2001, 4, lk 38–47. Vt ka RA, ERA.R-819.2, 71, 72, 73, 74, Herman Arboni, Oskar Cheri, Erich Kadaka ja Neeme Ruusi julgeolekupolitsei uurimistoimikud.

²⁵ RA, ERA.R-819.1.12, l. 71–72, der Komandeur der Sicherheitspolizei und der SD für den Generalbezirk Estland. Reval, den 1.7.1942. Jahresbericht Juli 1941 – 30.6.1942 (siinkohal on kasutatud Vilma Langi tõlget kogumikust Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944: Eesti üldine olukord ja rahva meeoleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. Koostanud T. Noormets. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2002).

Krasnogvardeiski (Gattšina), hiljem Narva peavälisosakonna tööpiirkonnas asuvas vanglates.²⁶

„Ametlikuks SD kaastööliseks“ värvati Sauer oma sõnade kohaselt 1943. aasta aprillis. Mida peeti siinkohal silmas „SD“ ja „6. osakonna“ all, jääb salapäraseks. 19. märtsist 1956 pärinevas elulookirjelduses kirjutab Sauer, et ta värvati 1943. aasta 25. mail hoopis „18. armee juures asuva komando „Z“ teenistusse.²⁷ Ega seegi täpsemalt midagi selgita peale selle, et julgeolekupolitsei teenistuses ta ilmselt enam polnud; pigem viitab kõik sõjaväeluurele (*Abwehr*). Ja ega tema värbamises midagi eriskummalist olnudki – laagris värbamine oli üpris tavaline praktika, sealhulgas värvati ümber ka vastaspoole luurajaid.

Küll äratav huvi Saueri väidetav auaste. Lihtsustatult oli *Scharführer* SS-i ja politseisüsteemi vanemallohvitseri auaste, kuid see oli kasutusel veel mitmes Saksa natsionaalsotsialistliku partei poolsõjaväestatud organisatsioonis. Kui Sauer värvati sõjaväeluure teenistusse, oleks sellise auastme omistamine vähemalt 1943. aastal olnud üsna ebaharilik.²⁸

Kui võtta aga „SD 6. osakonda“ sõna-sõnalt, võiks see viidata Riigi Julgeoleku Peaameti (RSHA) VI osakonnale (*Amt VI*) ehk välisluureametile, mille kohta kasutatakse ka *Ausland-SD* nime.²⁹ RSHA-le võiks näiteks kaudselt viidata Saueri kirjeldatud ettekandekorraldus. RSHA struktuuris oleks ka *Scharführer*'i nimetus olnud omal kohal, tähendades madalama astme julgeolekuametnikku. Kuid see on vaid spekulatsioon ja üsna ebatõenäoline, sest „SD 6. osakonda“ nimetab Sauer ülekuulamisel ise. Vaevalt sai Saueri mõõtu „prügikalal“ olla täpsemat informatsiooni Walter Schellenbergi ametkonna alluvusvahekordadest.³⁰ Talle võidigi öelda, et ta töötab mingisuguses 6. osakonnas. Tema töö iseloom viitab aga pigem sellele, et ta oli mõne 18. armee³¹ juures tegutsenud luure- või vastuluuregrupi kaastöeline.³² Kuid lõpuks

²⁶ Krasnogvardeiski peavälisosakonnale allusid Peterhofi, Oranienbaumi ja Volossovo välisosakond. 1942. aasta novembris Krasnogvardeiski peavälisosakond ning Oranienbaumi ja Peterhofi välisosakond likvideeriti ja Volossovo välisosakond allutati Narva peavälisosakonnale. Vt A. Kuusik. Security Police and SD in Estonia in 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 585.

²⁷ RA, ERA.R-1831.1.949, l. 4, 5p, kaadri arvestuse isikuline leht; Johannes Saueri omakäeline elulookirjeldus (mõlemad 19.03.1956).

²⁸ Samas on võimalik, et midagi on tõlkes kaduma läinud. Sõjaväeluure puhul oluks loogilisem kasutada sõjaväelise auastmeta eriametniku *Sonderführer* nimetust.

²⁹ SD liidend oli relik minevikust ja oli kasutusel ka julgeolekupolitsei ametlikus nimes, viitega varasemale NSDAP luureteenistusele (*Sicherheitsdienst*, SD). Kui 1939. aastal moodustati RSHA, siis varasem SD jagati ameti 3. ja 6. osakonna vahel.

³⁰ Vt ka W. Schellenberg. Labürint: Hitleri vastuluurejuhi memuaarid. Tallinn: Tänapäev, 2023.

³¹ Johannes Saueri 1956. aasta kaadriankeedis on näiteks kirjas: „18. armee komando „Z“ konsultant“. Mida sümbol „Z“ tähendab, pole selge. Võib spekuloida, et see võis vene keeles koostatud dokumentides tähendada ka c-tähte. Wehrmachtis staapides kasutati „1c“ märgistust luurestruktuuride kohta.

³² Näiteks *Abwehrgruppe* 312, mis tegutses algul Leningradi oblastis, viidi siis Kagu-Eestisse. Osa residentuurist paiknes 1944. aastal Peedu mõisas 18. armee eriosakonna alluvuses. Vt J. Pihlau. Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel. – Tuna 2008, 2, lk 87. Kuid sarnasusi võib leida ka teiste luure-, diversiooni- ja vastuluureüksustega. Vt nt S. Čujev. *Specslužby Tret'ego Rejha* [v 2-h kn]. Sankt-Peterburg: Neva, 2003.

1. Фам. САУЕР	21. XI. 1953	Орган Чуваш Кой, кем арестован
2. Имя ИОГАНЕС		разведчик Смерш
3. Отчество МИХАЙЛОВИЧ		Ленинградский без координатный
4. Год рожд. 1904	5. Место рожд. ЭСЕР г. Таллин	Отдел 4
6. Адрес ЭСЕР г. Таллин ул. Тарвасу д. 4 кв. 9		№ п. дел 95
7. Проф. (спец.) неи		лет 47
8. Место работы, должность Школа Карелии Мише-вой Крайней Женской ЭСЕР		Арх. НКВД
9. Пар. Б.И.К.П.С. 1904 г. 11. Гражд. СССР		Ст. № 56
12. Арестован 28. IX 1944 г.	13. Характер преступления Школа родиче и шпионаж	Арх. № на 06
14. Ст. ст. УК РСФСР 58-1а	15. Карточка заполнена Тюрьма № 1 МВД ЭСЕР Таллин	Личн. дела 1363
28 мая 1953 г.	Урьева	20/12/63

28 мая 1953 г. (указан назван. тюрьма, лагеря)

Формы № 18/12-55-7 45 26 Школа Карелии Мише-вой Крайней Женской ЭСЕР

Размер 140 мм х 95 мм

Johannes Saueri kaart riikliku julgeoleku operatiivkartoteegist.
RA, ERAF.130SM.2.2-32.

võis „6. osakond“ olla ka Nõukogude vastuluure interpretatsioon ja Sauerile pandi asja tähtsustamiseks sõnad suhu.³³

Nii nagu 1941. aastal sakslastele, suutis Sauer 1944. aastal tõestada oma kasulikkust Nõukogude julgeolekuorganitele.³⁴

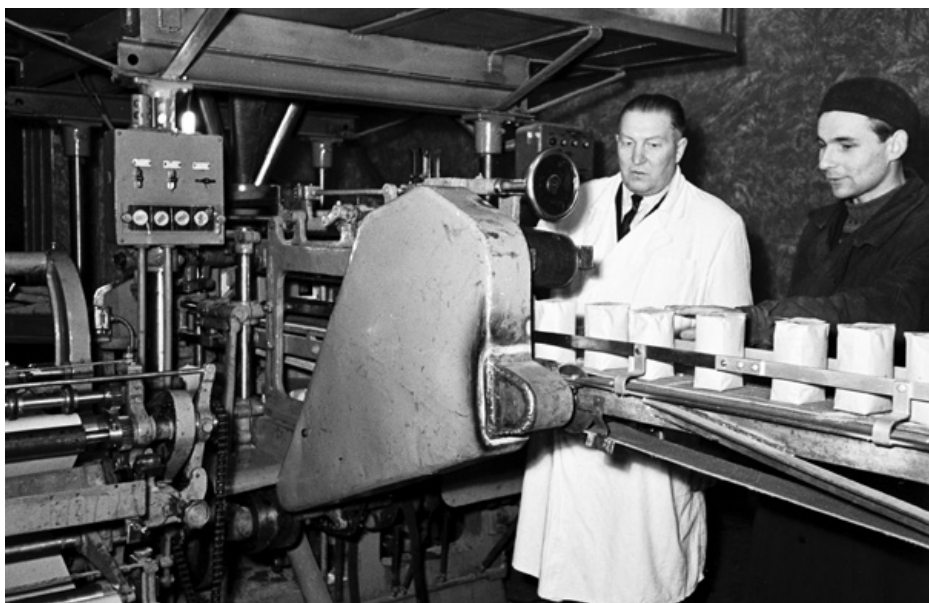
Karistuse ta Sauer mõistagi ei jäänud. Seda, mida ta ülekuulamisel oma tegevuse kohta veel rääkis, pole teada, sest tema uurimistoimik ei asu Eestis. Küll leiab Saueri kohta informatsiooni riikliku julgeoleku operatiivkartoteegist. Sauer arreteeriti 28. septembril 1944 (st nädal pärast vahi alla võtmist). Asja uuris Leningradi rinde vastuluurevalitsuse „Smerš“ 4. osakond ning juba 6. jaanuaril 1945 mõistis NKVD Erinõupidamine Saueri 20 aastaks vangilaagrisse, süüdistades teda spionaažis ja kodumaa reetmises.

Kuigi kindlad tõendid puuduvad, võib spekuloida, et kambriarendina kasutasid Sauerit ka sovetlikud julgeolekuorganid.³⁵ Näiteks selgub operatiivkartoteegi kaardilt, et 1953. aasta kevadel saadeti Sauer Eestisse ning paigutati 27. mail MVD

³³ Vastuolu ju tegelikult polegi, sest 1944. aastal pärast nurjunud atentaati Adolf Hitlerile võttiski RSHA üle suurema osa seni Wehrmachti ülemjuhatus (OKW) alluvuses olnud sõjaväeluure struktuuridest.

³⁴ Samas pole kindel, kas Sauer 1944. aasta septembris arreteeriti või andis end ise üles. Viimase kasuks räägib see, et ta kandis kaasas ametkondlikke dokumente, mille end varjata kavatsev täiemõistustlik inimene oleks esimese asjana hävitanud.

³⁵ Johannes Sauerit nimetatakse Steplagi Kengiri harulaagri „koputajana“ Aleksandr Solženištšini „Gulagi arhipelaagi“ III köite 5. osas. Vt <https://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/gulag3.txt> (19.05.2025).

Johannes Sauer (vasakul) 1959. aastal.
RA, EFA.204.0.26479

sisevanglasse (Pagarisse). Järgneva kahe aasta jooksul paigutati teda mitu korda ümber sisevangla ja vangla nr 1 (Patarei) vahel. Süüdimõistetu sedavõrd pikk viibimine Eesti vanglates ja seletamatud ümberpaigutamised, samal ajal kui teadaolevalt tema suhtes täiendavat uurimist ei teostatud, võiksid viidata Saueri kasutamisele „operatiivsetel eesmärkidel“.

18. aprillil 1955 saadeti Sauer Vologda oblasti siseasjade valitsuse käsutusse. Vangistusest vabastati ta 17. septembri 1955 amnestia³⁶ alusel 31. jaanuaril 1956.³⁷

Kõnekas on seegi asjaolu, et pärast vabanemist määrati Sauer Eestis peaaegu et juhtivale ametikohale. Nimelt sai temast 19. märtsil 1956. aastal Tallinna limonaaditehase tsehhiülem.³⁸ Võimalik, et end heast küljest näidanud kaastöölisele valmistati sel moel ette üsnagi pehme maandumine, sõltumata ankeedist ja limonaadi valmistamiseks pehmelt öelda puudulikust erialasest ettevalmistusest.³⁹

³⁶ Vt Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR „Ob amnistii sovetskih graždan sotrudničavshih s okupantami v period Velikoj Otečestvennoj Vojny 1941–1945 gg“, 17.03.1955. – Reabilitacija: Kak éto byla. Dokumenty Prezidiuma CK KPSS i drugie materialy, mart 1953 – fevral’ 1957. Tom 1. Sost. A. Artizov, J. Sigačev. Moskva: Demokratia: Materik, 2000, lk 259–260.

³⁷ RA, ERAF.130SM.2.2-32, poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-teatmekartoteek / Samm-Sentšura.

³⁸ RA, ERA.R-1831.1.949, l. 7, väljavõte Piirituse-, Õlle- ja Tubakatööstuse Trusti juhataja käskkirjast nr 46, 19.03.1956.

³⁹ Kui aga uskuda Rahvusarhiivis olevat 1959. aastast pärinevat Eesti NSV Telegraafi Agentuuri (ETA) foto allkirja, oli Sauer tõusnud paar aastat pärast vabanemist juba Tallinna Toidukaubastu juhatajaks. Vt RA, EFA.204.0.26479, Tallinna Toidukaubastu juhataja J. Sauer (vasakul) ja vanemmehaanik K. Köller kaalumisautomaadi juures, märts 1959.